

SIMBOLIKOS TYRINĖJIMAI

ISSN 1392–2831 Tautosakos darbai XXXVIII 2009

„LAIMĖ KAIP KEPURĖ“: GALVOS DANGA IŠ MITOLOGINĖS PERSPEKTYVOS

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – simbolinis galvos dangos funkcionavimas baltų kultūroje.

Darbo tikslas – ištirti galvos dangos mitinį bei ritualinį kontekstą ir atskleisti kepurės / nuometo ryšius su baltiška laimės koncepcija.

Tyrimo metodai – analitinis, semiotinis, lyginamasis, interpretacinis.

Žodžiai raktai: laimė, Laima, galvos danga, kepurė, nuometas.

Žmogaus laimė – tai mitinis turinys, papildantis žmogų ir savotiškai praplečiantis jo kūno ribas: tai ne tik sėkmės principas, bet ir visa tai, ką žmogus turi „papildomai“ – drabužiai, maisto atsargos, namai, šeima ir t. t. Priešingai *bedaliui*, kurio ištekliai nesulaikomai senka (Greimas 1990: 208), o drabužiai, nešiojami ant kūno, dilte dyla, laimingas žmogus yra „kaip marškiniuos gimęs“ (LPPe: marškiniai). Neatsitiktinai drabužiai, kaip tam tikra laimės ir pilnatvės išraiška, naudojama baltų ritualuose – iki šiai dienai jaunavedžius stengiamasi sveikinti duodant ne „tuščią“ ranką, bet spaudžiant ją per skverną ar užsimovus pirštinę; taip pat ir einant pirmą kartą lankyti naujagimio tradiciškai jam nešamas drabužėlis ar vystyklas ir t. t.

Tačiau ne tik pirštinės ir drabužiai yra laimės koncepcijos vestimentarinė išraiška. Žvelgiant į tikėjimų ir papročių masyvą, dėmesys krypta į... kepurę! Juk ne šiaip sau apie sėkmę patyrusį žmogų sakoma: „Jam laimė kaip kepurė“ (Ramygala, LTR 3188/34).

Norėdama atskleisti, kaip kepurė siejama su laime, šiame straipsnyje panagrinėsiu galvos dangos sąsajas su baltiška laimės koncepcija ir jos reikšmę žmogaus gyvenimo ciklo ritualuose. Pagrindinis dėmesys bus skiriamas apeiginiams ir maginiams veiksams, susijusiems su kepurės (rečiau – nuometo, skarelės) *už(si)dėjimu* ir *nu(si)ėmimu*. Apeiginiai veiksmai nagrinėjami pasitelkiant jų variantus įvairiose situacijose – vestuvėse, krikštynose, šeimos šventėse, o interpretuojant prioritetus bus teikiamas pačių ritualo atlikėjų ar informacijos pateikėjų ištarmėms.

Tiriant apeigines manipuliacijas, atliekamas su kepure arba skarele (nuometu), išryškėja tam tikra ritualinė gramatika, kurią būtina analizuoti norint suvokti galvos

dangos simbolinį funkcionavimą. Šiame tyrime yra svarbūs keturi tarp savęs susiję ritualiniai elementai: 1) kepurės (skarelės) nuėmimas, 2) uždėjimas ar užmetimas, 3) nusiėmimas arba kilstelėjimas į viršų, 4) atsisakymas nusiimti galvos dangą. Tai dvi poros opozicijų, iš kurių pirmoji – nuėmimas ir uždėjimas – susijusi su keletu ritualo dalyvių (galvos dangą uždėda arba nuima kitas asmuo ar asmenys) ir yra daugiau ar mažiau viešas, kolektyvinis ritualas; tuo tarpu antroji opozicija (kepurės nusiėmimas ir atsisakymas nusiimti) yra socialiai, religiškai arba magiškai reglamentuotas asmeninis elgesys.

Kepurės nutraukimas

Galvos dangos nuėmimas yra svarbus apeiginis elementas vestuvių ritualuose, kai vienas galvos dangalas keičiamas kitu – jaunosios vainikas pakeičiamas nuometu ar kepurėle. Tačiau prieš analizuojant vedybinį galvos dengimo pakeitimą, pirmiausia rūpi panagrinėti specifinį kepurės (skarelės) nutraukimo paprotį, praktikuotą platesniame kontekste – gimtuvių, krikštynų ir vestuvių apeigose. Pradėsime nuo gerai žinomo kepurės nutraukimo papročio kūdikiui gimus. Kristupas Jurkšaitis Ragainės apylinkėse XIX a. pabaigoje užrašė tokį gimtuvių paprotį:

Kur kūdikis užgema, čia sakoma yra: rodynos. Į tuos namus ateinantieji tuomi šalin pabaidomi, kad jiems prišaukiama: „Čia neeik: mučę, arba kepurę, tuojaus atims“. Kas, to neatbodams, tai tačiau lenda, tam iš tiesos kepurę atima, kurią jis teip veik neatgauna. Bet kodėl kepurę atimama, to negirdėjau. Rasi panto¹ dėl? (BsJK 51–52).

Kepurės nutraukimas kūdikiui gimstant, gimus ir per visą laikotarpį iki krikštynų, įskaitant pačias krikštynas, yra gerai žinoma apeiga. Kaip rašo krikštynų tyrinėtoja Rasa Paukštytė, „šis paprotys labiau paplitęs Rytų Lietuvoje, bet buvo žinomas ir Telšių, Jurbarko rajonuose. Visoje Lietuvoje buvo paplitęs paprotys pribuvėjai slėpti galvos apdangalus per krikštynas“ (Paukštytė 1999: 61). Mūsų pavyzdys iš Ragainės praplečia papročio paplitimo arealą į Mažąją Lietuvą; taip pat šis paprotys plačiai žinomas Latvijoje. Paralelių galima rasti ir slavų papročiuose (CД 506).

Kepurės nutraukimo ceremonija varijuoja; ir nebūtinai vyrų galvos danga – nutraukiama ir skarelė. Tai daroma, jei ateina moteris (BIVV nr. 558) arba jei naujagimis yra mergaitė: „Jei gimdavo berniukas, tai bobutė vogdavo kepurės, o jei mergaitė – skareles“ (Kriaunos, ES 937, lp. 20).

Kokiam tikslui nutraukiama kepurė?

R. Paukštytė mano, kad tai – ritualinis užmokestis pribuvėjai: „Galima daryti prielaidą, kad bendruomenės narių mokama išpirka pribuvėjai buvo įrodymas, jog kūdikis nuo jo gimimo iki krikštynų yra tarsi pribuvėjos nuosavybė“ (Paukštytė 1999: 61). Kitokią nuomonę, nagrinėdamas kepurės simboliką, pateikia Rimantas Balsys, teigdamas, kad „visi vyrai yra kaltininkai ir savo kaltę gali atitaisyti bent

---

¹ *Pantas* (vok. dial. *pant*) – užstatas, įkaitas: „Jis tai per pantą atėmė“ (LKŽe: pantas).

jau išpirkdami savo galvos apdangalą (savo garbę, orumą)“ (Balsys 2005: 132)². Tačiau pačių ritualo atlikėjų pasisakymai rodo, kad kepurės nutraukimo adresatas yra kitas – tai nėra kompensacija nei gimdyvei, nei pribuvėjai; taip daroma todėl, kad kepurė reikalinga *naujagimiui*, kuris jos dar neturi:

Netrukus po gimdymo atėjus į tuos namus vyrui ar moteriai, [pribuvėja – *D. V.*] nutraukdavo vyrui kepurę, o moteriškai skarą, ir pastarieji privalėjo juos „išsipirkti“. Tai darydama ji juokaudavo: „Kūdikėlis *gimė biednas, jam reikia duoti* [čia ir kitur citatose kursyvu išskirta mano – *D. V.*]“ (Paukštytė 1999: 61).

Kai kas ateina į tuos namus, kur yra naujagimis, tuoj bobutė nutveria to žmogaus kepurę ar skarelę, sakydama: „Atvažiavo amerikontas be *kepaliušo, reikia jam*.“ Tuomet tas ar ta turi jį išpirkt (LTR 2298/137).

Pribuvėjos supratimu, *reikia gimusiam berniukui kepurės* (Mickevičius 1935: 89).

Vyrams kepurės nutraukia, po to turi ką nors duot, išsipirkt. Jei moteris kokia įkišo galvą – nutraukia skarytę. O ko tuščiom atėjai? Išsipirk, *dėl mergaitės dalios* būtinai ką nors atsinešt turi (Marcinkevičienė 1998: 132).

Matome, kad kepurė (skarelė) nutraukiama motyvuojant tuo, kad kūdikis yra nuogas (nepridengtas), „biednas“ (nieko neturi), todėl būtina tam tikra ritualinė kompensacija. Tai ne kokia nors materialinė parama (taip galėtų atrodyti, nes kepurę ar skarelę reikia išsipirkti duodant pinigų), o simbolinis veiksmas – dalios ar turto linkėjimas, išreiškiamas figūratyviu gestu, ritualinis plikumo pridengimas, kuriuo linkima laimės. Analogiškas veiksmas yra jaunavedžių sveikinimas ne plika ranka, o per skverną, prijuostę ir panašiai, plg.: „Visi, kas suscina jaunamartį pirmų kartų po veseilios, turi su juo sveikycis per skverną, kad jos gyvenimas būtų laimingas ir turtingas“ (Marcinkevičienė 1998: 169). Tokį pat mąstymą matome ir paprotyje, pamačius jauną mėnulį, žegnotis su kepure, ją nusiėmus nuo galvos: „Išvydis jaunų danguj, reikia kepurį apsižegnot, tai būsi čieslyvas“ (Paringys, LTR 2441/518).

Kita vertus, laimę galima prarasti (ar nelegaliai įgyti atimant iš kito žmogaus); taip gali atsitikti užsidėjus svetimą kepurę, pavyzdžiui, „Jei mergaitė užsidės sau ant galvos vyro kepurę, tai jos laimė atiteks tam vyrui, kurio ji kepurę buvo užsidėjusi“ (LTR 455b/180-3).

Kadangi gimtųjų ir krikštynų ritualai yra susiję su kūdikio būsimos laimės programa, tai ir kepurė (skarelių) nuėmimas svečiams, motyvuojant, kad „kūdikėlis gimė biednas, jam reikia duoti“, yra ne kas kita, kaip laimės lėmimo (linkėjimo) apeiga. Tai tiesiogiai iliustruoja latvių medžiaga:

Pirmos svešiniekus, kas pēc radībām ienāca istabā, mēdza apķīlāt, t. i. noņemt tiem cepuri jeb citu kādu lietu, lai vēlē bērnam laimi un dod pirmo laimes naudu LTT nr. 6640 ir kt. ‘Pirmieji svečiai, kurie po gimdymo įeina į pirkia, turėjo išsipirkti, t. y. jiems nuimdavo kepurę ar ką kita, kad linkėtų vaikui laimės ir duotų pirmuosius laimės pinigus’.

² R. Balsio nuomonė galbūt remiasi Juozo Mickevičiaus medžiaga iš Žemaitijos (žr. Mickevičius 1935: 89), nors straipsnyje tai nenurodoma.

Kepurės ar skarelės nusiėmimas, užėjus pirkion gimdymo metu, primena savotišką etiketo normą:

Kad dzemdėjamā laikā atnāk kāds vīrietis, tad tam istabā ienākušam jānoņem cepure, ja sieviete, tai jānosēdž apsegs. Ja paši to nedara pie laika, tad māju ļaudis tiem tos noņem LTT nr. 6642 ‘Jei gimdymo metu ateina koks vyrs, tai jis, iėjėš ģ vidū, turi nusiimti kepurē, o jei moteris – nusirišti skarelē. Jei to nedaro laiku, tai namiškiiai ģiems nutraukia’.

Kepurės nuėmimas tampa ir krikštynų apeigų sudėtine dalimi: kupiškėnų krikštynose per kūmų pietus „Kūmas, prašomas ģerimo, užsimauna kepurē ir sako: „Kas kepurē nuims, tam statysiu butelģ“. Prasideda ģvairūs tykojimai nuimti kūmo kepurē“ (Dulaitienė 1958: 238). Beje, kūmo kepurē yra tiesiogiai susijusi su krikštavaikiu ir turi ģtakos jo sveikatai, pavyzdžiui, „vaikui seilėjant, nušluostomas krikšto tėvo kepurē“ (Biržai, BKT 234), „Jei mažam vaikui bėga seilės an krūtiniės, tai reik patrint burną vaiko kūmo kepurē“ (Ožkabaliai, BsJK 38).

Taip pat svarbu pažymėti, kad kepurės nutraukimas yra būtina apeiga, nuo kurios priklauso kūdikio savijauta ar net tolesnis jo likimas: buvo manoma, kad „jei per krikštynas svečias išeidamas neduos bobutei už kepurės palaikymą, tai vaikas naktimis nemiegos ir visą laiką zirs, rėks“ (Šėduva, BIVV nr. 564). Arba: „Jeigu tokios (kepurės nutraukimo) ceremonijos nedaro, tai vaikas bus niekam nevertas, „mėmė“ (Kaltanėnai, BIVV nr. 565).

Atkreiptinas dėmesys, kad kepurės / skarelės nuėmimo apeiga buvo praktikuojama tik nuo gimtūvių iki krikštynų (Paukštytė 1999: 61), t. y. kūdikio (iki)iniciaciniu laikotarpiu. Tačiau tai nėra išskirtinai krikštynų, kaip perėjimo ritualo, paprotys – analogišką apeiginį veiksmą aptinkame ir vestuvių metu, tiesa, kur kas rečiau. Au-kusti Robertas Niemis Eržvilke 1910 m. užfiksavo tokį paprotį:

Vestuvėms baigiantis, pabroliai nuiminėjo svečiams nuo galvų kepurės ir mėtė ģ kampa svočios vyrui. Kai paskui šie atėjo išsipirkti kepurė, jis iš jų ģmė po kelias kapeikas jaunajai (Niemi 1996: 428).

Radę šį paprotį vestuvių apeigose, matome, kad kepurės nutraukimo veiksmas turi platesnę iniciacinę reikšmę ir yra gestinis laimės linkėjimo būdas perėjimo ritualuose. Prie galvos dangos reikšmės vestuvių iniciacijose grįšime truputėlį vėliau.

Kiti kepurės nu(si)ėmimo atvejai

Kepurės nutraukimo ritualo metu savininkas jos netenka laikinai; šis paprotys nesiejamas su kokia nors grėsme. Kas kita yra neritualinis kepurės nuėmimas ar praradimas – tai pranašauja nelaimę arba net mirtį. Kupiškėnų tikėjimu, „Jei važiuojančiam kepurē vėjas nupučia, tasai greitai mirs“ (Dulaitienė 1958: 252). Latviai mano, kad jei prapuola kepurė, ištiks nelaimė: *Kad cepure pazust, byus kaida nalaimē* LTT nr. 4359. Jei susapnuoji, kad praradai kepurē, bus didelė bėda – taip tikima Baltarusijoje (BM 563). Matome, kad kepurės praradimas lemia bloga, kai kuriais atvejais

netgi pranašauja mirtį. Simbolinę mirties reikšmę galima išžiūrėti ir vestuvinėse dainose; ten nuskenusios bernelio kepurėlės ar mergelės vainikėlio motyvas liudija vestuvių iniciacijos etapą – simbolinį perėjimą per mirtį.

Su numesta kepure siejamas ir kitas aspektas – žmogaus garbės, orumo praradimas. Lietuvių liaudies dainos rodo, kad ant žemės nukritusi kepurė yra prarastos garbės simbolis. Pasak R. Balsio, pati kepurė laikoma vyriškos garbės, orumo ženklu (Balsys 2005: 134); ši reikšmė taip pat taikoma ir merginos vainikui. Latviai tikėjo, kad jei kas sapnuoja, kad pradingo kepurė, tai reiškia, kad jis praras garbę ar bus apjuoktas (LTT nr. 4382). Kepurės ir garbės ryšį veikiausiai lemia opozicija *aukštai – žemai*, nes kepurė dengia žmogaus viršugalvį; dėl aukštumo ir garbės (greta to ir laimės) ryšio plg. tikėjimą, kad naujagimio placenta reikia užkelti kur nors aukštai, „tuomet vaikas bus dalingas ir žmonių išaukštintas“ (BIVV nr. 362). Nors žmogaus kūno morfologijos simbolinės reikšmės Lietuvoje yra menkai tyrinėtos, iš bendro konteksto galima nuvokti, kad kepurė, kaip ir vainikas ar karūna, yra žmogaus garbės, šlovės atributas; neatsitiktinai karūna yra karališkos šlovės ir statuso ženklas. Savo ruožtu atkreiptinas dėmesys, kad žmogaus dalingumas (laimė, sėkmė) ir jo garbė (šlovė) atsiduria lygia greta.

Dar vienas įdomus kepurės nusiėmimo atvejis buvo senovinė teisinė praktika, kai kepurė tapdavo savotiška laidavimo ar lažybų priemone. Kaip rašo istorikas Konstantinas Jablonskis, XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje Lietuvoje, sprendžiant teisinę ginčą, „bylos šalis, kuri nori ką įrodyti, stato arba meta kepurę (*ставил, кинул шапку*) liudytojams arba knygom, kuriose, šalies teigimu, įrašytas raštas, iš tam tikros pinigų sumos, pavyzdžiui, iš 10 kapų grašių, kad būsiąs tas ir tas įrodyta. Čia yra ne kas kita, kaip teismo lažybos, daromos tam tikra kepurės statymo forma“ (Jablonskis 1979: 171). Matome, kad, kaip ir gimtųjų, krikštynų bei vestuvių ritualų metu, jungiami du elementai – kepurės nuėmimo ir piniginių išpirkos. Kepurės statymas teisme, kaip ir galvos dangalo išpirkimas per gimtuves, krikštynas ar vestuves, yra susijęs su simboliniu vertybių perdavimu ar kompensacija. Teisioji šalis teisme reikalauja ne tik teisybės atkūrimo, bet ir atlyginimo už žalą; lažybos statant kepurę ir išreiškia atlygį už žalą, padarytą sutrikdžius tvarką – t. y. neteisėtai pasisavinus turto dalį, pažeidus kūno integralumą ir pan. Laimėjus teismo lažybas (jos, pasak K. Jablonskio, buvo paprotinės teisės elementas; teismo be lažybų statant kepurę tuo metu negalėjo būti), nukentėjusiajam padaryta žala (atimta vertybių *dalis*) turi būti atlyginama, – štai tuomet ir kepurės nusiėmimas, kaip dalios, sėkmės, laimės perdavimo (gražinimo) gestas, tampa simboliniu teisinės praktikos elementu greta materialinės kompensacijos (lažybų sumos).

Svaidymas kepurėmis

Aptarę skirtingus kepurės nuėmimo atvejus, dabar pakalbėsime apie galvos dangos uždėjimą. Be papročio nutraukti kūmui ar svečiams kepures, per krikštynas su kepure buvo atliekami ir kiti veiksmai. Pavyzdžiui, krikštyti išvežamas kūdikis buvo apmėtomas kepurėmis (Vyšniauskaitė 1999: 17). Panašu, kad toks apmėtymas, kaip

ir kepurės nutraukimas, taip pat yra sietinas su sėkme, plg. į žvejybą einančio žvejo apsvaidymą visokiais daiktais:

Kad gerai žūkliautojams pavyktų, išeinant jiems iš namų, namiškiai mėto įvairiais daiktais: mazgote, šaukštu, kepure ir t. t., arba aplupa rankšluosčiu. Dar ir dabar einu kartais meškerioti, mama vis išleidžia su rankšluosčiu aplupdama... (LII ES TK³).

Kita vertus, per vestuves ir krikštynas atliekamo apsvaidymo kepurėmis motyvacija įvairuoja, kepurė gali manifestuoti su lytiškumu susijusias reikšmes, pavyzdžiui, „Vežant krikštyti mergaitę, visu keliu [reikia] svaidyti kepurėmis, – greit ištekės“ (BIVV nr. 517). Per vestuves kepurėmis apsvaidomi jaunieji: „Vestuvėms išvažiuojant svaidoma kepurėmis, kad jauniems gimtų vis berniukai“ (LTR 2446/223). Vis dėlto (ap)svaidymas kepurėmis, jas išmetant į viršų, tipologiniu požiūriu artimesnis palaiminimo gestui ir pasveikinimo „sustiprinimui“ pakeliant kepurę į viršų (apie tai dar kalbėsime).

Krikšto kepurėlė

Ne mažiau svarbus, o gal ir svarbiausias, galvos dangai skirtas apeiginis elementas per krikštynas – krikšto kepurės uždėjimas pačiam kūdikiui. Kūma tradiciškai kūdikiui dovanodavo marškinėlius ir kepurėlę, kurie sudarė tradicinį apeiginių drabuželių komplektą. Žemaitijoje kepuraitė buvo daroma iš tos pat medžiagos kaip ir marškinėliai (Mickevičius 1935: 97). Kūdikių galvos dangas, greta marškinėlių, buvo laikoma labai svarbiu atributu; antai Kupiškio krašte netgi negimdžiusiai mirusiai jaunamartei apsidrausdami į karstą įdėdavo ir tariamai jos vaisiaus krikšto marškinėlius ir galvaryšę, nors vaiko dar nebuvo žymu (Paukštytė 1999: 95).

Krikšto kepurėlė turi mitinę analogiją – *laimės kepurėlę* (*laimės cepure*); taip latviškai vadinama prigimtinė plėvė ant naujagimio galvos. Lietuviškai ji kartais vadinama „čepčiumi“, plg.:

Jeigu vaikas gema su čepčium ant galvos, tai tas bus laimingas (Liškiava, BIVV nr. 343).

Dažs bērns piedzēmot ar nomaucamu plēvi uz galvas; šāda laimes cepure jāvācot (jāizmazgā un jāpaglabā), tad dzīvē būšot laime. Cepure iešujama goda gērbā kaut kur aiz oderes, lai valkātajs būtu laimīgs LTT nr. 2538 ‘Kai kurie vaikai gimsta su nuimama plėve ant galvos; tokią *laimės kepurę* reikia paimti, nuplauti ir saugoti, tai gyvenime lydės laimė. Kepurė įsiuvama į gerą drabužį kur nors už pamušalo, kad jį nešiojantis būtų laimingas’.

Mitinė *laimės kepurė* turi tokią pat reikšmę, kaip kita naujagimio prigimtinės plėvės rūšis – *laimės marškinėliai*, nešantys visokeriopą sėkmę ir saugantys nuo nelaimių (BIVV nr. 340, 342, 345). Krikšto marškinėliai ir kepurėlė laikytini šių mitinių drabužių ritualine paralele (Vaitkevičienė 2002b: 33–35).

---

³ Cituojama iš <www.aruodai.lt>, [žiūrėta 2009-03-10].

Per krikštynas atliekamos ceremonijos su kūdikio kepure bei svečių kepurėmis rodo, kad kepurei buvo suteikiama ne tik socialinio ar religinio statuso funkcija, bet tai drauge ir simbolinė forma užtikrinti kūdikio laimę, suteikiant jam rituališkai reikšmingą galvos dangą ir linkint jam laimės gestine manipuliaciją su kepure forma.

Laima vestuvėse

Vestuvėse galvos danga yra dar labiau sureikšmintą nei krikštynose, nes jaunamartės *muturas*, *čepčius*, *šlikas* ar kitokio pavadinimo ir modelio galvos dangalas vizualiai rodo jos perėjimą iš merginų luomo į „moterų suolą“. Svarbi buvo ir jauniko galvos danga; vis dėlto vyriškosios kepurės iniciacinės reminiscencijos Lietuvoje teišliko vestuvių dainose; jose bernelio kepurėlės funkcija buvo analogiška merginos vainikėlio simbolinei funkcijai (Balsys 2005: 128). Kitokia situacija susiklostė Latvijoje. Ten vestuvių metu buvo gobiama ne tik nuotaka, bet ir jaunikis, jam uždedant ant galvos kepurę⁴:

Kad brūtganu mičoja, tad uzbāza cepuri uz galvas. Brūti, ka arī brūtganu atsēdināja, tad nogāza – nogāza brūti meitas, kā arī brūtganu puisi. Kad nogāza pēc tam cēla augšā. Kad uzcēla, tad sievas lika mīci brūtei galvā un dziedāja. Kad uzcēla vīru krēslu vīri, tad cēla to augšā un dziedāja kāzinieki: „Jaunais gailis ietecēja vecā gaiļa sētiņā“ LFK 891, 2297 ‘Kai gobia jaunikī, tai užmauna ant galvos kepurē. Jaunajā, kaip ir jaunājī, pasodina, tada nuverčia ant zemēs, – jaunajā [verčia] merginos, o jaunikī – vaikinai. Kai nuverčia, vēl pasodina. Pasodinūsios moterys deda nuotakai ant galvos kepurėlē ir dainuoja. Kai vyrai pasodina vyrā, tai kelia aukštyn ir vestuvīninkai gieda: „Jaunas gaidys ībēgo seno gaidžio kiemelīn“’.

Įdomu, kad Latvijoje marčios gobimo metu vėl išnyra tas pats jau aptartas kepurėlių ir skarelėlių nutraukimo paprotys:

Kad mati bija sapīti, līgavai uzsēja lakatu. Pēc tam lakata sējēja skrēja un rāva visām sievētēm no galvām lakatus, bet vīriešiem cepures dziedādama: „Veca vista jaunai vistai cekulīņu darināja“. *Pēc šīs ceremonijas līgava apdāvināja vīra vecākus radus un kaimiņus* LFK 929, 6598 ‘Kai jau supinti plaukai, jaunajai užriša skarelē. Po to skarelēs rišēja bēga ir plēšia visoms moterims nuo galvų skareles, o vyrams kepurės, dainuodama: „Sena višta jaunai vištai kuodą pastatė.“ Po šios ceremonijos jaunoji apdovanoja visus vyro vyriausius giminaičius ir kaimynus’.

Matome sinchronišką dviejų priešingos krypties veiksmų išdėstymą: jaunajai skara užrišama, o svečiams skarelės ir kepurės nuimamos. Galvos dangos ritualinio nutraukimo funkciją jau aptarėme, todėl dabar kiek išsamiau panagrinėsime antrąjį apeiginį veiksma – kepurės (skarelės, nuometo) uždėjimą, o tiksliau – jo archajišką

⁴ Vyriškos kepurės, kaip iniciacinio elemento, problematika nėra skaidri, ypač dėl lietuviškos medžiagos trūkumo šiuo klausimu. Visai neaišku, ar skyrėsi vaikinių ir vedusių vyrų kepurės forma ir medžiaga; yra duomenų tik apie patį kaitos faktą, kurį rodo ne tik vestuvių papročiai, bet ir latvių liaudies dainos, kuriose kalbama, kad jaunikis sudegina savo senąją kepurę (plg. rūtų vainikėlio deginimą lietuvių dainose): *Aiz kalniņa dūmi kūpe, Uguntiņas neredzeja. Tautu dēlis dedzināja Savas vecas cepurites* LDe nr. 20394-3 ‘Už kalnelio dūmai rūksta, Ugnelės nesimato. Jaunikis degina Savo senas kepurytes’.

mitologinį kontekstą, išryškėjanti iš latvių dainų. Čia kepurės uždėjimas marčiai pri-lygsta religinei iniciacijai, kurią atlieka pati Laima – moterų deivė, sodinanti mergi-ną į „moterų krėslą“ (lietuviškas atitikmuo būtų *į marčių suola*); tai nedviprasmiškai rodo latvių vestuvinė daina:

*Netīšam es iesēdu
Tautu dēla kamanās.
Tautiets mani vizināja
Līdz Laimiņas namdurvīm.
Netīšam es iegāju
Mīlas Laimas istabā.*

<...>

*Mīla Laima man pacēla
Sievās krēslu apsēsties.
– Nesēdešu sievas krēslā,
Man nav sievas padomiņš.
– Sēd, meitiņa, sievas krēslā,
Došu sievas padomiņu,
Došu sievas padomiņu,
Likšu mīci galviņā.*

LDe nr. 17889-2

Netyčiomis aš įsėdau
Į bernelio važį.
Bernelis mane privežė
Prie Laimelės namų durų.
Netyčiomis aš įėjau
Į mielosios Laimos pirkią.
<...>
Mieloji Laima man pastatė
Moterų krėslą atsisėsti.
– Nesėdėsiu moterų krėsele,
Neturiu moterų išminties.
– Sėsk, dukrele, moterų krėslan,
Duosiu moters išmintį,
Duosiu moters išmintį,
Uždėsiu kepurėlę ant galvos.

Šioje dainoje Laima neabejotinai yra vedybinės transformacijos iniciatorė ir vyk-dytoja. Ši jos funkcija visai nestebina, turint galvoje, kad kaip tik Laima tiek latvių, tiek lietuvių mitologijoje rūpinasi vedybiniu gyvenimu – jaunikio parinkimu⁵, kūdi-kio gimimu ir pan.

Labai svarbu, kad Laima susijusi su jaunamartės galvos danga kaip vestuvinės ini-ciacijos simboline išraiška. Kita vertus, galime daryti prielaidą, kad Laima turi ryšį ir su jaunikio vedybine iniciacija, nes latvių dainos mini Laimelę „kepurytės šešėlyje“. Tai gimdymo dainų ciklo ketureilis, kuriame prašoma, kad vyras lydėtų savo žmoną į *Māros pirtī*, t. y. eitų su ja į pirtį gimdymo metu⁶, tikintis, kad tai lems laimingą gimdymą:

*Nāc, tautieti, tu man līdz
Mīlas Māras pirtīnā:
Tev Laimiņa līdzī nāca
Cepurites ēniņā.*

LDe nr. 1088

Eikš, jaunas, su manimi
Į mielosios Māros pirtį:
Su tavimi eina Laimelė
Kepurytės šešėlyje.

Nespėliojant, ar „kepurytės šešėliu“ čia vadinamas ant žemės krintantis žmo-gaus galvos šešėlis, ar, greičiau, tiesiog kepurės pridengtas viršugalvis, akivaizdu,

⁵ Plg. ketureilį iš kito šios dainos varianto: *Sēdi, sēdi, tautu meita, Laime tava nesēdeja, Laimei žirgi piekusuši, Tev vietniņas meklejot* LDe nr. 17889-4 ‘Sėdėk, sėdėk, mergele, Tavo Laimė nesėdi, Laimės žirgai nuilso Tau beieškant vietelės’. Čia taip pat galima prisiminti Algirdo Juliaus Greimo mintį, kad Laima atliekanti „porų sudarymo rolę“ (Greimas 1990: 208).

⁶ Gimdymas paprastai vadinamas ne Maros, bet Laimos pirtimi (plg.: *Pirtī pēra mani Laima* LTdz nr. 22962; *Tur sieviņa atsasāda, Laimes pirtī pārdamās* LTdz nr. 22989); cituojamame ketureilyje aki-vaizdi tendencija Laimą keisti *Māra*.

kad kepurė yra simbolinė jungtis su Laima. Tokia galvos dangos sąsaja su žmogaus laime atspindi baltišką žmogaus kūno zonų sakralizavimo būdą. Nors kūno sakralinės zonos baltų mitologijoje nedaug tėra tyrinėtos, jau šiandien matyti, kad Laima susijusi su dviem kūno sritimis – rankomis (plg. *laiminga ranka*, žr. Vaitkevičienė 2008: 111) ir galva. Ypatingos pagarbos reikalauja ne tik galvos dangą, bet ir pagalvė – ten Laima būnanti žmogui miegant, plg.:

*Jauni puiši, jaunas meitas,
Par pagalvi nekāpiet:
Zem pagalvja Laimē gulī
Zaļa zīda palagā.*

LDe nr. 11871

Jauni vaikai, jaunos mergės,
Per pagalvę nežargstykit:
Po pagalve guli Laima
Žalio šilko marškoje.

Draudimas žargstyti per pagalvę tipologiškai artimas draudimui (ir jo nepaisymui) peržengti per galvą, plg.: „Piemenys, didesnis mažesnę sėdiantį par galvą paržergdams, sako: „Tu didesnis nebeaugsi“ (BsJK 268). Ar tik augimo sustabdymas nėra sakralinio pažeidimo rezultatas?

Beje, pagalvės sakralizavimas taip pat išryškėja iš lietuvių papročio vestuvinį rūtų vainikėlių įsiūti į pagalvę (Gervėčiai 1989: 173; Niemi 1996: 406). Tas pat daroma ir Latvijoje, siekiant, kad būtų laimingas gyvenimas (Aizsils 1941: 339).

Kad vainiko ryšys su pagalve yra mitiškai reikšmingas, rodo ir šis tikėjimas, kuriuo siekiama reglamentuoti galvos dangos dėvėjimo taisyklės mergaitėms: „Kad mergaitė gulianti naktyj užsigobus su skarele, nerodanti savo vainiko, tai Motina švenčiausia ir aniuols sargs verkią“ (BsJK 234). Motina švenčiausia ir „aniuols sargs“ čia greičiausiai bus pakeitę Laimą („aniuols sargs“ pagal funkciją, Motina švenčiausia – siekiant išsaugoti dievybės moteriškąją lytį), dievų pasaulyje „atsakingą“ už moterų galvos dangą. Savo ruožtu rūpinamasi, kad ištekėjusios moterys paisytų socialinės normos vaikščioti pridengta galva, plg. šį ketureilį, kuriame Laimą yra pakeitusi *Māra*⁷ (moterų luomo globa, kaip jau įsitikinome, yra Laimos funkcija):

*Mīla Māra dusmas tura
Uz jaunām sieviņām:
Kam tās gāja pliku galvu,
Ar basām kājiņām.*

LDe nr. 1058

Mieloji Māra pyko
Ant jaunųjų moterų:
Kam jos vaikščiojo plika galva,
Basomis kojelėmis.

Čia taip pat norėtusi pridurti visoje Lietuvoje žinomą įsitikinimą, kad ištekėjusi moteris nebegali vaikščioti plika galva, pintis kasas – ji privalo dėvėti nuometą arba kepurėlę, plg.: „Seniau nuotekai kap plaukus išardė, tai nesuspins ligu mirties. Tokį čepčiukų padaro. Ir ma motyna dar tokį čepčiukų nešiojo“ (Onuškis, LTR 2948/175).

---

⁷ Pasak Pėterio Šmito, *Māra* dainose yra atsiradusi dėl Švč. Marijos įtakos (LPT 306). Laimos ir Maros painiojimas labai ryškiai matyti gimtųjų ir krikštytųjų ciklo dainose, kurių variantuose vietoj Laimos atsiranda Mara (žr. LTdz).

Kuodavimas

Laimos ryšį su jaunamartės galvos danga savitai išreiškia zoomorfinio kodo elementai. Pirmiau pateiktame marčios nuometavimo aprašyme iš Latvijos įterpiama ketureilio, dainuojamo gobiant, pradžia: *Veca vista jaunai vistai cekuliņu darināja*, t. y. ‘Sena višta jaunai vištai kuodą pastatė’. Šioje dainoje marčios kepurėlė yra vaizduojama kaip vištos kuodas. Visą pluoštą šio ketureilio variantų 1909 m. leidinyje „Latvių dainos“ (*Latvju dainas*) paskelbė Krišjanis Baruonas (visi jie sudėti vestuvinių dainų skyriuje „Nuotaką sodina į moterų suolą, jaunikį į vyrų suolą“), pavyzdžiui:

*Jauna cāle ieteceja
Vecu vistu pulciņā.
Jaunajai cālitei
Uzliek vistas cekuliņu.*
LDe nr. 24723-1

Jauna vištytė įbėgo
Senų vištų pulkelin.
Jaunajai vištytei
Uždeda vištos kuodelį.

Nuotaka kaip paukštis (vištelė) vaizduojama ir kituose ta proga dainuojamuose ketureiliuose, pavyzdžiui:

*Jauna vista ietupuse
Vecas vistas perekļi.
Redzesim, jaunā vista,
Kā tu cāļus izperesi.*
LDe nr. 24724

Jauna višta atsitūpė
Senos vištos gūžton.
– Pažiūrėsime, jaunoji višta,
Kaip tu viščiukus išperėsi.

Savo ruožtu jaunikis vaizduojamas kaip gaidys (LDe nr. 24724-4). Toks zoomorfinis pavidalas neatsitiktinis – būtent višta yra vienas iš figūratyvinių Laimos apsimėškimų, plg.:

*Es redzeju melnu vistu,
Pirts jumtiņu laipojoti;
Ta nebija melna vista,
Ta sieviņu mīļa Laima.*
LDe nr. 1105

Aš regėjau juodą vištą
Laipiojant ant pirties stogo;
Tai – ne juoda višta,
Tai – moterų miela Laima.

Tai viena iš gimdymo ir krikštytynų ciklo dainų; pirties stogo paminėjimas šioje dainoje rodo, kad kalbama apie gimdymą; ant pirties stogo laipiojanti višta simboli-zuoja gimdymo metu deivės Laimos teikiamą globą gimdyvei. Taip pat višta – ir ne bet kokia, o su aukštu kuodu – buvo gimdyvės auka Laimai:

*Es savai Laimiņai
Lielcekula vistu kāvu,
Kā tā man palīdzēja
Grūtajās dienīņās.*
LTdz 6, nr. 23083

Aš savo Laimelei
Didžiakuodę vištą mušiau,
Kad ji man padėjo
Sunkiosiose dienelese.

Vištos aukojimas ir valgymas per krikštynas yra gerai paliudytas baltų kultūros faktas; aukojimą, užmušant vištą samčiu, Mažojoje Lietuvoje išsamiai aprašė Matas Pretorijus (2006: 652). Tačiau latvių daina patraukia tyrinėtojo dėmesį, kad aukojama didžiakuodė višta, kurią lietuviškai galėtume pavadinti *kepurėta višta* „su kuodu, kuoduota“ (LKŽe: kepurėtas). Kuodas yra labai vertinama savybė, pavyzdžiui, lietuvių dainose medžiojama kaip tik ta kuoselė, kurios aukštas kuodelis (K 52 „Ko palinko berželis“; dainuojant apie kuoselę turima galvoje mergelė); kraičio duoda „karvę juodą ir vištą su kuodu“ (V 549 „Atvažiavo Kaziukėlis“); *pempelė kuoduota* lyginama su *mergele vainikuota* (V 1102 „Šokinėjo bėginėjo pempelė po kiemą“). Svočia su kepure (nuometu) juokais sugretinama su *višta kuoduota* (V 2382 „Svočiuote pumpure, graži tavo kepurė“); vestuvėse koneveikiant svočią, sakoma, kad svočiuotė kuodu dvarą nušlavė, gurklin mėšlus susėmė, du valakus užmėžė (V 2390 „Mūs svočiuotė kuoduota“), ji net „tituluojama“ *didžiakuode*, plg.: „Tu svočiuole didžiakuode, kuodu dvarą nušlavei“ (LKŽe: didžiakuodis). Matome, kad kuodas yra prilyginamas akcentuotai, aukštai iškeltai galvos dangai; tai zoomorfinio kodo elementas, išreiškiantis vestimentarinės kultūros faktą. Netgi žodis *kuoduoti* lietuvių kalboje reiškia „dėti nuometą“, *nukuoduoti* – „uždėti nuometą“: „Kuoduote nukuoduota dūkra, t. y. nuometuota“ (LKŽe: kuoduoti). Ši reikšmių susiliejimą motyvuoja ne tik išorinis panašumas tarp paukščio kuodo ir galvos dangos, bet ir integruota mitinių ir sakralinių reikšmių visuma, susiejanti draugėn vištos kuodą, zoomorfinį Laimos pavidalą, nuometą (kepurėlę), vestuvinių statuso keitimą ir, be abejo, vedybinę laimę.

Kepurė iš ūkinės laimės perspektyvos

Kepurės ar nuometo uždėjimas nėra išimtinai vestuvinio apeigyno elementas. Šis veiksmas gali būti naudojamas ir ūkinės paskirties apeigose, pavyzdžiui, apsiveršia-vus karvei. Plg. šiuos du kone identiškus pavyzdžius iš Lietuvos ir Latvijos:

Kai karvė pirmą veršiuką turi ir jos krekeną iškepę valgo, tai šeiminingė uždeda visiems kepures, – karvė duos daugiau smetonos (Panevėžys, ELMKF nr. 2066).

Jaunu pienu ēdot, sievetei jāapsien lakats galvā, bet vīrietiēm jāuzliek cepure, tad būs daudz krējuma LTT nr. 23998 ‘Šviežią pienu valgant, moteriai reikia užsirišti skarelę ant galvos, o vyrai užsidėti kepurę, kad būtų daug grietinės’.

Pieno riebumas šiuo atveju yra ūkinės gerovės, arba, kitais žodžiais tariant, specializuotos *ūkio laimės*, išraiška. Latvių dainose pasitaiko formuluotė *govu Laimē* ‘karvių Laimė’⁸ (LDe 32449); Laimė karvių laidare regima įvairiomis formomis – vešlios liepos, baltos vištos, juodos gyvatės (LDe nr. 29172, 32446-1, 32446-3, dar žr. nr. 32449), pavyzdžiui:

---

⁸ Latvių kalboje, taip pat kaip ir lietuvių, yra du laimės deivės vardo variantai – *Laima* ir *Laimē* (plg. liet. *Laima* ir *Laimė*: „Kaip Laimės lemia, taip ir išsipildo“ (BsLPI 4 242); „O tos bobos tai buvo viena giltinė, o kita laimė“ (BsLPI 4 226).

*Kupla liepa uzaugusi
Manā govju laidarāi;
Tā nebija kupla liepa,
Tā bij mana govju laime.
LTDe 29172*

Kupli liepa išaugo
Mano karvių aptvare.
Tai – ne kupli liepa,
Tai – mano karvių *laimė* [*Laimė?*].

Laima kaip karvių globėja dainose minima pakaitomis su *Māra* (variantas *Mārša*, mažybinė forma – *Māršaliņa*); tai dar kartą rodo, kad *Māra* dažnai atlieka tas pačias funkcijas, kaip ir Laima⁹; vardai gali atsirasti to paties siužeto variantuose:

*Balta vista ieteceja
Manā govju laidarā;
Ta nebija balta vista,
Ta bij mana govju laime.
LDe nr. 32446-1*

Balta višta įbėgo
Į mano karvių laidarą.
Tai – ne balta višta,
Tai – mano karvių *laimė* [*Laimė?*].

*Balta vista platijās
Manā govju dārziņā;
Ta nebija balta vista,
Ta bij govju Māršaliņa.
LDe nr. 32446-2*

Balta višta plasnojo
Mano karvių aptvare;
Tai buvo ne balta višta,
Tai buvo karvių *Māršaliņa*.

Nuo vištos, kaip zoomorfinio Laimos pavidalo, grįžtant prie papročio karvei apsi-veršivus valgyti krekeną užsidėjus kepurę, galima nesunkiai įžiūrėti siekį pariebinti pieną ir lemti ūkinę laimę (karvių laimę?). Kepurės naudojimas ritualė yra akivaizdus simbolinės laimės atributikos naudojimas, tik šiuo atveju dar ryški ir funkcinė motyvacija: ant viršugalvio uždedama kepurė atitinka pieno paviršiuje turinčią nusistovėti grietinėlę.

Kepurės nusiėmimas ir nenusiėmimas

Paskutinis aspektas, kurį svarbu aptarti, yra kepurės pakėlimas (ir greta to – galvos palenkimas) kaip etiketo elementas. Žodinės etiketo formulės, kaip antai pasisveikinimai „Sveikas“, „Sveikas gyvas“, „Labą dieną“ ar atsisveikinimas „Sudiev“, „Laimingai“ ir pan., yra linkėjimų ir laiminimų sustabarėjusios formos¹⁰. Analogišką sveikinimo ir laimės linkėjimo reikšmę turėjo rankos paspaudimas ir pabučiavimas (Vaitkevičienė 2003: 12). Kaip šiame kontekste atrodo kepurės pakėlimas sveikinantis?

⁹ Plg.: *Mīla Māra, piena māte, Dod man tavu labumiņu, Lai pieniņš govīm tek Kā no Māras avotiņa!* LTDe 29181 ‘Mieloji Māra, pieno mote, Duok man savo labumēļ, Tegul pienelis karvēms liejas Kaip iš Māros šaltinēlio!’; *Lai laimīte, kur laimīte, Man laimīte laidarā: Spīd gosniņas, spīd telītes, Slaucenīte pāri iet* LTDe 50775 ‘Tegul [bus] laimelē, kur laimelē [bebūnanti], Mano laimelē laidare: Blizga karvytēs, blizga telyčaitēs, Milžtuvē per viršū bēga’.

¹⁰ Apie formulę „Sveikas gyvas“, kaip mitiškai motyvuotą sveikatos ir gyvybės linkėjimą, nagrinėdamas dvigubą žmogaus egzistavimo struktūrą (gyvybinis pradas ir sveikata kaip kūno integralumas), rašė A. J. Greimas (1990: 158).

Kepurės nukėlimas buvo įprastinė sveikinimosi procedūros dalis: „Kai susitinka, tai paduoda ranką, pakelia kepurę ir pasako „Labas“ arba „Sveiki gyvi“. Išsiskiriant daro irgi tą patį, tiktai pasako „Sudie“ arba „Laimingai“ (LTR 2237/228); „Kai sveikinasi, tai pakelia kepurę, veidą padaro gana rimtą“ (LTR 2237/234). Kepurę pakelia vyrai, tačiau ir merginos su jais sveikinasi ne tik žodžiais: „Vyrai su mergaitėmis sveikinasi kepures pakeldami, o mergaitės – galvas palenkdamos“ (LTR 1735/199).

Gali būti, kad kepurės nusiėmimas ir galvos palenkimas seniau yra buvę neatskiriami etiketo elementai, plg. priežodį *Nelenk draugui galvos, nenuėmęs kepurės* (LTR 4878/266).

Kepurės nukėlimas taip pat yra ir pagarbos gestas (socialinis aspektas) ar net pagarbinimo forma (religinis aspektas). Socialinė hierarchija reikalavo, kad žemesnės padėties žmogus nukeltų kepurę aukštesnio luomo atstovui, valstietis – ponui. Religinį aspektą išreiškia kepurės nukėlimas įėjus į namus, plg.: „Įėjęs į kambarį, vyras visada turėjo nusiimti kepurę – „negu gyvulus!“ Juk kiti žmonės stuboj sėdi be kepurių, be to, čia kaba šventieji paveikslai. Ne į tvartą eina, o į stubą“ (Pilviškiai, ES 1119, lp. 11). Kepurė nusiimama ir kreipiantis į dieviškuosius dangaus šviesulius – Mėnulį, Saulę; tai matome iš papročių ir tautosakos:

Kai pamato jauną mėnulį, tai, buvo, tėvas *nusiima kepurį*, persižegnoja ir sako:

– Jaunas Mėnulaicis,
Dangaus karalaici,
Apšvietei dangų ir žemi,
Apšviesk ir mano kūnų.
VtLU nr. 623

Vaikštinėjo tėvelis
Pabarėmi
Parugėmi,

– Nusilaiskie, saulala,
Vakaruosna
Vėlyvuosna:

*Prašinėjo saulatės
Be kepurės,
Be kiauninės:*

Jauna mano dukrelė
Tai nuilso,
Tai nuvargo.

LLD VI nr. 229

Kita vertus, gali būti, kad kepurės pakėlimas buvo religinių ritualų dalis. Šiam gestui teikiamas sveikinimo ir pagarbos turinys leidžia jį gretinti su religinėse gėrimo ceremonijose atliekamu palabiniu (užsveikinimu, rankos paspaudimu, pabučiavimu), kurį XVII a. pabaigoje išsamiai aprašė M. Pretorijus. Tokį gretinimą paremia latvių dainos, liudijančios, kad kepurės nukėlimas ar kilnojimas užsveikinant buvo atliekamas geriant alų; taip šiuo gestu pagerbiama aluje būnanti miežių dievybė:

*Ekur nāca alus kannā
Par istabu līgodama!
Kas bij miežu arajīnis,
Tas pacēla cepurīti.*
LDe nr. 19639

Štai ateina alaus ašotis,
Per pirkią linguodamas!
Kuris yra miežių lauko artojas,
Tas pakelia kepurytę.

*Padariju alutiņu
Tievu, tievu, saldu, saldu,
Lai dzer visi bagatie,
Cepurites ciladami.*

LDe nr. 19767

Padariau alutį
Tekų tekų [?], saldų saldų,
Tegul geria visi turčiai,
Kepurytes kilnodami.

Suvokiant, kad kepurės nukėlimas yra ne tik pagarbos ženklas, bet ir palabiniui (rankos paspaudimui, pa(si)sveikinimui, palinkėjimui) analogiškas palaiminimo gestas, aiškesnė yra ir jo, kaip etiketo elemento, motyvacija – tai figūratyvinis palaiminimo būdas, atidengiant „po kepure“ esančią laimę ir apnuoginant viršugalvį; tokiu būdu palaiminamas kitas asmuo, sakrali būtybė, vieta ir pan. Be abejo, tai yra vyrų etiketo elementas; moterų atveju pasirenkami kiti etiketo elementai – ištėkėjusi moteris, priešingai nei vyras, nepagarbą išreikštų rodydama neapdengtą galvą; todėl moterų etiketas apsiriboja galvos palenkimu, taip pat rankų gestais, pabučiavimu.

Kalbant apie etiketo normų paisymą, dar reiktų užsiminti ir apie atvejį, kai kepurės nenorima nusiimti, nors taip daryti derėtų. Taip pasitaiko laidotuvių papročiuose. Žinoma, kad kepurės nusiėmimu buvo atsiveikinama su velioniu; pasak Adalberto Bezenbergerio, atsiveikindami su mirusiuoju, išlydintieji nukeldavo kepurės tris kartus: išlydinti iš namų, pakeliui į kapines ir kapuose (BLF 84). Tačiau taip pat užfiksuotas ir priešingas elgesys, o tiksliau sakant, rekomendacija elgtis priešingai: „Vežant nabaštiką nestovėti be kepurės, – nuslinks plaukai“ (BIML nr. 762). Dėl semantinio konteksto verta palyginti krikštynų tikėjimą: „Į krikštą vaiką vežant, kiek su skarele galvą apriš, tai tiek plaukų žel“ (BsJK 172). Matome, kad galvos dangalo *nuėmimas / uždėjimas* siejamas su plaukų *slinkimu / augimu*, o labiau apibendrinant – su *nykimu / gyvybingumu*. Patarimas nenusiimti kepurės rodo, kad šis veiksmas iš tiesų yra labai svarbus ir savotiškai rizikingas; čia reikia priminti, kad toks pat „pavojingas“ yra ir pasiveikinimas paduodant ranką, nes, ištraukdamas pirštus, kitas žmogus gali „iš to žmogaus laimę visai atimti“ (Vaitkevičienė 2003: 12).

Apibendrinant galima pasakyti, kad kepurės nusiėmimas (pakėlimas), kaip etiketo elementas, turi pirminę palaiminimo sveikinantis prasmę, o vengimas tai daryti sietinas su tam tikra magine sauga.

Išvados

Ritualinių veiksmy ir etiketo gestų, atliekamų su galvos danga, tyrimas rodo, kad kepurė (nuometas, skarelė), be socialinių lyties ir statuso reikšmių, turėjo ir mitinę-religinę paskirtį: tai buvo baltų laimės koncepcijos simbolinė išraiška. Laimės principas šiuo aspektu buvo reiškiamas dviem pagrindiniais būdais. Viena vertus, galvos dangai buvo suteikiama iniciacinė reikšmė – naujagimio kepurėlė, mergelės vainikas, bernelio kepurė, marčios kepurėlė ar nuometas buvo apeiginiai atributai, žmogui pereinant iš vieno socialinio statuso į kitą. Sakralinę globą ir sėkmę lūžiniais žmogaus gyvenimo momentais turėjo užtikrinti simbolinis deivės Laimos dalyvavimas. Laimos svarbą per krikštynas ir vestuves rodo ne tik galvos dangos mitiniai

ypatimai, bet ir latvių dainose plačiai paliudytas Laimos viešėjimas namuose šių apeigų metu.

Kita vertus, laimės turinį išreiškia su galvos danga atliekami ritualiniai veiksmai – kepurės (skarelės, nuometo) nuėmimas ir uždėjimas. Gerai žinomas kepurės nutraukimo paprotys kūdikiui gimus ir per krikštynas, taip pat ir Latvijoje, ir Lietuvoje užfiksuotas paprotys nutraukti svečiams kepures per vestuves, apgobus marčią. Atliekami svarbių įvykių ar apeigų metu – per gimtuves, krikštynas, vestuves, ūkines apeigas – galvos dangos nuėmimo ir / ar uždėjimo veiksmai buvo skirti laimei padidinti. Tokią pat paskirtį turėjo ir pirminę prasmę ilgainiui praradę etiketo elementai – kepurės pakėlimas, galvos palenkimas; šiuos veiksmus taip pat galima traktuoti kaip gestinį laimės linkėjimo būdą.

ŠALTINIAI

- BKT – *Biržų krašto tautosaka*, užrašė Julius Janonis ir Marija Janonienė, parengė Kostas Aleksynas, Vilnius, 1982.
- BLF – Adalbert Bezenberger. *Litauische Forschungen: Beiträge zur Kenntnis der Sprache und des Volkstumes der Litauer*, Göttingen, 1882.
- BIML – Jonas Balys. Mirtis ir laidotuvės: Lietuvių liaudies tradicijos, kn.: *Lietuvių tautosakos lobynas*, t. 9, Silver Spring, Md., 1981.
- BIVV – Jonas Balys. *Vaikystė ir vedybos: Lietuvių liaudies tradicijos*, Silver Spring, Md., 1979.
- BsJK – *Juodoji knyga*, surinko Jonas Basanavičius, sudarė Kostas Aleksynas, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, įvadą ir paaiškinimus parašė Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 12), Vilnius, 2004.
- BsLPĮ – *Lietuviškos pasakos įvairios*, kn. 4, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, įvadą ir paaiškinimus parašė Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 4), Vilnius, 1998.
- ELMKF – Jurgis Elisonas. Mūsų krašto fauna lietuvių tautosakoje, kn.: *Mūsų tautosaka*, [t.] 5, red. prof. V. Krėvė Mickevičius, Kaunas, 1932, p. 3–231.
- ES – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus rankraštynas
- LDe – *Krišjāņa Barona Dainu skapis*: [K. Barons, H. Visendorfs. *Latvju Dainas*, sēj. 1, Jelgavā, 1894, p. 2–6, Pēterburgā, 1903–1915], prieiga per internetą: <<http://www.dainuskapis.lv>>.
- LFK – Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta Latviešu folkloras krātuve [Latvijos universiteto Literatūros, folkloro ir meno instituto Latvių folkloro archyvas]
- LII ES TK – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus rankraštyno Tikėjimų kartoteka
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*: Elektroninis variantas, t. I–XX, Vilnius, 1941–2002, prieiga per internetą: <www.lkz.lt>, cituojant nurodomas antraštinis žodis.
- LLD – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. 6: *Darbo dainos*, kn. 1: *Rugiapjūtės, avižapjūtės ir grikių rovimo dainos*, parengė B. Kazlauskienė, melodijas parengė Z. Puteikienė, Ž. Ramoškaitė, Vilnius, 1989.
- LPpe – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*: Elektroninis sąvadas, prieiga per internetą: <www.arudai.lt/patarles/>.
- LPT – *Latviešu pasakas un teikas*, sēj. 12, pēc Anša Lercha-Puškaiša un citiem avotiem sakopojis un rediģējis prof. P. Šmits (Schmidt), Rīgā, 1936.
- LTdz – *Latviešu tautasdziesmas*, sēj. 6: *Sadzīves un ģimenes ieražu dziesmas. Bernu dziesmas. Krustības*, sējuma zinātniskais vadītājs K. Arājs, Rīga, 1993.
- LTDe – *Latviešu tautas dziesmas*, vol. 1–12, edited by Arveds Švābe, Kārlis Straubergs, and Edīte Hauzenberga-Šturma, an electronic edition by prof. Maruta Lietiņa Ray, Copenhagen, 1952–1956, prieiga per internetą: <<http://latviandainas.lib.virginia.edu>>.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas

- LTT – *Latviešu tautas ticējumi*, sēj. 1–4, sakrājis un sakārtojais prof. P. Šmits, Rīgā, 1940–1941.
- V – Vestuvių dainų skyrius Lietuvių liaudies dainų kataloge
- VtLU – *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės = Lithuanian Verbal Healing Charms*, sudarė ir parengė / compiled and edited by Daiva Vaitkevičienė, įvadą parašė / introduction by Daiva Vaitkevičienė, kalbos dalykus tvarkė / copy edited by Milda Norkaitienė, į anglų kalbą vertė / translated into English by Laima Vincė Sruoginis, Vilnius, 2008.
- БМ – *Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік*, С. Санко [і інш.], склад. І. Клімковіч, 2-ое выданне, дапоўненае, Мінск, 2006.
- СД – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь под редакцией Н. И. Толстого*, т. 1, Москва, 1995.

LITERATŪRA

- Aizsils Arvīds 1941. Latviešu folkloras krātuves materiāli, B. 10, in: *Senās kāzas Daugavpils apriņķī*, prof. K. Straubergā redakcijā, Rīgā.
- Balsys Rimantas 2005. Kepurė: žmogaus dalis ar visuma?, kn.: *Žmogaus samprata tradicinėje kultūroje*: Konferencijos medžiaga, Vilnius, p. 127–135.
- Dulaitienė (Glemžaitė) Elvyra 1958. *Kupiškėnu senovė: Etnografija ir tautosaka*, Vilnius.
- Jablonskis Konstantinas 1979. *Istorija ir jos šaltiniai*, sudarė ir spaudai paruošė Vytautas Merkys, Vilnius.
- Gervėčiai 1989. *Gervėčiai*: Monografija, Vilnius.
- Greimas Algirdas Julius 1990. *Tautos atminties beiėskant: Apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago.
- Kazlauskienė Nijolė 2008. Vyriška kepurė lietuvių liaudies dainose: buitinė realija ar poetinis įvaizdis?, *Liaudies kultūra*, Nr. 2 (119), p. 14–23.
- Marcinkevičienė Nijolė 1998. *Pavarėnis*, Vilnius.
- Mickevičius Juozas 1935. Žemaičių krikštynos, *Tautosakos darbai*, [t.] I, p. 86–111.
- Niemi Aukusti Robert 1996. *Lituanistiniai raštai: Lyginamieji dainų tyrinėjimai*, sudarė ir iš suomių kalbos vertė Stasys Skrodenis, Vilnius.
- Paukštytė Rasa 1999. *Gimtuvės ir krikštynos Lietuvos kaimo gyvenime*, Vilnius.
- Pretorijus Matas 2006. *Prūsijos idomybės, arba Prūsijos regykla*, t. 3, parengė Ingė Lukšaitė, Vilnius.
- Vaitkevičienė Daiva 2002a. Namų Laimė, *Liaudies kultūra*, Nr. 4 (85), p. 9–21.
- Vaitkevičienė Daiva 2002b. Laima gimtuvėse ir krikštynose, *Tautosakos darbai*, [t.] XVI (XXIII), p. 123–139.
- Vaitkevičienė Daiva 2003. Apeiginis palabinimas, *Liaudies kultūra*, Nr. 2, p. 8–14.
- Vaitkevičienė Daiva 2008. *Devyniamislis*, arba Kurkljo istorija, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXVI, p. 101–123.
- Vyšniauskaitė Angelė 1999. *Lietuvio namai*, Vilnius.

FORTUNE AS A HAT: THE HEADGEAR FROM MYTHOLOGICAL PERSPECTIVE

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Summary

The article deals with symbolical functioning of the headgear in the Baltic culture and its connections with the Baltic notion of good fortune / happiness. This study is mainly focused on ritual and magic actions, associated with putting on or taking off the hat or a scarf.

Among the best known practices is the one of taking off the hat or a scarf from a guest who enters the house during childbirth or christening ceremony. The guest is subsequently made to pay ransom for the item. This practice was aimed at enhancing the good fortune of the newborn. Taking off of the guests' hats used also to be practiced during weddings, in order to enhance the happiness of the bride. Such ritual action was means for the members of the community to share good fortune, which was envisaged as a certain limited continuum of material and immaterial good.

Nevertheless, magical actions with the hat could not only enhance, but also diminish fortune, as, for instance, in the case of putting on somebody else's hat (it was believed that good fortune of the one who put it on was transferred to its owner). The hat itself used to be associated with good fortune; thus, a lucky man could be characterized as having "fortune as a hat". And vice versa, loss of the hat was believed to be a bad omen: if the wind blew off someone's hat, that person was expected to die soon; having dreamt of losing your hat was considered a sign of misfortune or disgrace.

The male and female headgear was also an attribute of ritual initiations. During christening rituals, a lot of importance used to be ascribed to the christening cap presented to the baby by its godmother, while during wedding, the headgear of the bridegroom (in Latvia) and of the bride (both in Latvia and Lithuania), as signs of them entering the world of marriage, were considered very important. Especially the headgear of the bride was endowed with mythical significance: according to the surviving Latvian ritual songs, it's Laima, the goddess of fortune and destiny herself, who places the headgear of the married woman on the bride's head, thus introducing her into matrimony.

Along with initiation rituals, there are other ritual ceremonies meant to enhance the good fortune. Thus, as means of assuring the plentitude of goods, which used to be considered as a particularly important form of the household happiness, eating a ritual meal of fresh milk with hats on after the cow has calved used to be practiced. This was supposed to guarantee the rich milk in future.

The last aspect dealt with in the article is the lifting of the hat and bowing of the head as elements of etiquette. On the one hand, taking off of the hat was a sacral action (with the hat off, deities like Sun and Moon used to be addressed, hat should have been taken off in church or when entering into a house where icons of the saints used to be hung); on the other hand, this was a gesture of social behavior, which, although subsequently losing its semantic, still could be treated as gestural wishing of good fortune.

Gauta 2009-10-27